

Ivan Rogić, Ivan Čizmić

**Modernizacija u Hrvatskoj i
hrvatska odselidba**Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«,
2011, 471 str.

DOI: 10.11567/met.29.1.6

Odselidbe iz Hrvatske, od kraja 19. stoljeća do danas, vrlo su važan čimbenik razvoja stanovništva u Hrvatskoj u svim njegovim segmentima. Ta je problematika česta tema u okviru gospodarskih, političkih, demografskih i općerazvojnih razmatranja, no pritom izostaje kompleksniji pristup. U tom je kontekstu knjiga *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* velika novina u hrvatskoj znanstvenoj literaturi. Knjiga je strukturirana u šest dijelova: 1. Tko je odseljenik?, 2. Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji, 3. Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji, 4. Odseljeničtvo nakon 1991. godine, 5. Katolička crkva i hrvatska odselidba i 6. Zaglavni osvrt: prema tipologijskim obrisima hrvatske odselidbe.

U Predgovoru autori jasno postavljaju namjeru: »u središtu je analize hrvatsko društvo, u ovećem razdoblju kada se oblikuju u njemu pojedini modernizacijski valovi, i kada se u društvenoj praksi oblikuju i ustaljuju odselidbeni oblici ponašanja kao najtočniji odgovori na nastale životne i društvene prilike za nemali broj hrvatskog stanovništva. Osnovni tematski odnos, dakle, očituje se u paru: modernizacija – odselidba« (str. 9). Za bolje razumijevanje odselidbe, drže autori, u analitički okvir valja osim gospodarskih uključiti i brojne druge društvene čimbenike. Stoga na metodologijskoj

razini nastoje osnažiti povijesno-sociologijski pristup. Uvidom u relevantnu svjetsku literaturu dana je, kao važan analitički alat, tipologija odseljeničkih skupina razvrstanih prema povijesnim i društvenim mijenama. U hrvatskoj znanstvenoj literaturi dosada se odseljeničtvo prečesto promatralo kao homogenu skupinu. Pritom je dominirao ekonomski pristup, u kojem se hrvatsko odseljeničtvo uvelike svodilo na radno, a ova studija činjenično utemeljeno pokazuje da je taj fenomen znatno složeniji.

U prvom dijelu nalazi se povijesna retrospektiva odselidbe, ali i odselidbe novog stanovništva na populacijski ispražnjene prostore. Naime odselidba počinje u 15. stoljeću i stoga ima duboko korijenje. Osvajanja i sukobi onovremenih velikih imperijalnih sila na hrvatskome društvenom prostoru raspućili su veliki prostor, a kolonizacije novog stanovništva nisu ga dostatno popunile. Razvoj je na tim prostorima zamjetno usporen i u odnosu na nedostatni hrvatski prosjek. Analizom općih društvenih i gospodarskih prilika autori uvode u modernizacijsko razdoblje, a Hrvatska u to prvo analitičko razdoblje ulazi s malobrojn timer stanovništvom i malom gustoćom naseljenosti. U odnosu na gustoću naseljenosti po važnijim razvojnim središtima u Austriji ili, zapadnije, u Njemačkoj, Hrvatska ima zamjetno manju gustoću naseljenosti. Društvena je modernizacija dakle izravno ovisna i o gustoći u socijalnoj strukturi: veća komunikacijska i socijalna gustoća oblikuje brojne poticaje na djelovanje izvan ustaljenih predložaka socijalnog ponašanja. Tamo gdje je ona mala, iznose autori, kao u Hrvatskoj u

18. stoljeću, ni pojedini smjerovi modernizacije ni mnoge modernizacijske mogućnosti, načelno raspoložive, nisu dostatno ostvarivi. K tomu, približno trećina hrvatskog teritorija bila je militarizirana i, kako autori navode, »u specifičnoj ulozi 'investitora' u carstvo, jer prisilno dakako 'investira' teritorij i ljude na dobrobit carstva« (str. 33). Analiza je temeljita, a to se potvrđuje kad autori problematiziraju i kolonizacijske politike imperijalnih sila na hrvatskom prostoru koje su ostavile, do suvremenosti, prepoznatljive korijene identitetskog rascjepa i dubinsko nepovjerenje između nositelja oprečnih životnih stilova. Prvim dijelom studije postavljen je izvrstan teorijsko-metodološki okvir za daljnju analizu.

U drugom dijelu studije razmotrene su »Odselidbe u prvoj hrvatskoj modernizaciji«. Prva hrvatska modernizacija izjednačena je s razdobljem društvenih promjena od 1866. do 1941. Od 1868. do 1918. područje južne Hrvatske i Vojne granice (do 1881.) pod izravnom su carskom upravom. No ni na preostalom području nema dostatne autonomije »kako bi se uopće modernizacijska preobrazba mogla uspostaviti kao proces mjerodavan za cjelinu nacije« (str. 56). U ovom dijelu studije nalazi se sveobuhvatna analiza promjena seljačkog društva u prvoj hrvatskoj modernizaciji 1866. – 1941. Posebno se ističe raščlamba socijalnih struktura stanovništva. Uklapajući relevantna demografska istraživanja broja odseljenih od 1869. do 2001. u okvir društvenih promjena (ratovi, promjene granica i političkog poretka), autori drže da »podatci posredno umanjuju uvjerljivost, inače teorijski udobne tvrdnje kako je odselidba

izravnom posljedicom pretežno gospodarskih teškoća« (str. 71). Korijen odselidbe klasificiraju »kao jednu vrst produžena otpora strategiji modernosti što je rabi i zlorabi ondašnja carska uprava« (str. 80). Na temelju toga diferencira se »i nekoliko za zbilja gospodarskih poticaja za odseljavanje« (str. 80). U hrvatskoj znanstvenoj literaturi u kojoj se tematizira iseljavanje kao glavni čimbenici odselidbe daleko najvažnije mjesto zauzimaju gospodarske prilike. Ovdje je to upotpunjeno jer je utvrđeno da su odselidbe potaknute nizom dodatnih, vrlo važnih, međusobno isprepletenih čimbenika. Stoga gospodarskim čimbenicima koji su poticajno djelovali na odseljavanje – usitnjenost seljačkog posjeda, seljačka prezaduženost, propadanje brodarstva na jedra, odsutnost aktivne razvojne politike na selu, odsutnost industrijske ekspanzije, nemoderna uprava – valja dodati nezamernariv politički utjecaj i odselidbenu tradiciju svesti pod pojam »obećanja slobodnog svijeta« (str. 87). Nakon toga autori razlučuju tri tipa iseljeništa u razdoblju prve hrvatske modernizacije: gospodarsko, političko i kulturno odseljeništo. Dosljedno detaljnoj analizi odselidbenih skupina i povratništvo je razlučeno u nekoliko osnovnih skupina: spontano, prisilno i stimulirano. Predočeni su i stavovi onodobnih političkih elita o demografskim, gospodarskim i socijalnim procesima odselidbe kao i raščlamba modernizacijskih učinaka na makrorazini i mikrorazini. Autori nalaze da je razlog malih strukturnih promjena u gospodarstvu manjak autonomije i modernizacijskih snaga u prvoujugo-slavenskoj državi, što je bio jak potisni čimbenik odselidbe.

U trećem dijelu razmotrena je »Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji«, čime je pokriveno vrijeme društvenih promjena od 1945. do 1990. Prema autorima, to je razdoblje obilježeno odnosom Federacija – Republika – inozemstvo. Tako je dakle na mjesto Kraljevstva došla Republika, s malom samostalnošću postignutom prisilnom nagodbom. Cilj je autorâ sažetim opisom glavnih svojstava modernizacije uočiti mjesto »procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja u dinamici te modernizacije te bolje razumjeti odnose spram pojedinih sudionika 'odseljeničke scene' u onodobnoj hrvatskoj javnosti« (str. 117). Iznoseno je nekoliko uvida gdje su razložene bitne društvene, gospodarske i političke mijene. Nakon osnovnih kvantitativnih podataka o dinamici odselidbe analiziraju se smjerovi selidbe, dobno-spolni, obrazovni i narodnosni sastav te glavni odseljenički tipovi i povratništvo. Tijekom prve modernizacije brojčano prednjači američki, a tijekom druge njemački smjer odselidbe. Glede obrazovnog sastava do popisa 1991. iseljenici su u prosjeku nižega obrazovnog sastava, a nakon toga su obrazovaniji u odnosu na hrvatski prosjek. Dubinskom analizom glavnih odseljeničkih tipova pružen je cjelovit i zaokružen uvid, ne samo o politički motiviranom odseljavanju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata već i o gospodarskim i političkim prilikama povezanima s tzv. odlaskom na privremeni rad u inozemstvo. Kao i u prethodnom dijelu rada, analizirajući različite odseljeničke tipove, autori smatraju neodrživim da se odseljavanja tumače samo gospodarskim čimbenicima. Naravno, u pojedinim razdobljima prednjače neki od čimbenika, ali u cje-

lini motreno bitna je njihova isprepletenost. Jer, kako autori pišu, »poredak nije izgradio uspješne načine i mehanizme privlačenja i reinvestiranja inozemnih zarada i ušteta u oblikovanje nove gospodarske strukture« (str. 174) na nerazvijenim hrvatskim područjima, odakle je bilo najviše odseljavanja. Malobrojni povratnici naseljavali su neposredno okružje velikih gradova. Tako je i ova modernizacija nastavila s populacijskim pražnjenjem velikog prostora. Nijedno pitanje, drže autori, pa tako ni tematizirano, odseljeničko, nije smjelo dirati »totalitarnu konstrukciju i korijen samog poretka« (str. 177). Zato su jugoslavenske totalitarne političke elite bile »opsjednute« hrvatskom političkom emigracijom. Ovo poglavlje, uz ostalo, sažeto i jezgrovito predočava ekonomsku, političku i sociokulturnu složenost hrvatskog odseljništva. Nakon Austro-Ugarske i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji, drže autori, nastavlja se »kontinuitet kolonijalne prerazdiobe stanovništva. Hrvatsko stanovništvo po tom predlošku 'odlijeva se' u inozemstvo, baš kao i u razdoblju prve modernizacije« (str. 120). Kao i u razdoblju prve modernizacije u Hrvatsku se useljava novo stanovništvo. Novodoseljeno stanovništvo u razdoblju druge modernizacije, u odnosu na novodoseljeno njemačkoga ili ugarskog podrijetla u vrijeme prve modernizacije do Prvoga svjetskog rata, ima manje modernizacijske sposobnosti. Totalitarni poredak oblikovao je modele ponašanja nezanemarivog broja različitih skupina s destruktivnim društvenim učincima u devedesetim godinama, po slomu totalitarnog poretka. Bitno je istaknuti konstataciju prema kojoj su unutrašnje strukturne blo-

kade pridonijele da još od kasnih sedamdesetih i prvih osamdesetih godina industrijski sektor gubi status »obećavajućeg« sektora. I upravo tada počinje njegovo svojevrsno »urušavanje«. Glede političkih prilika u razdoblju druge modernizacije vrijedi prenijeti slikovitu konstataciju da »odnos između Hrvatske i Jugoslavije ne probija granice tradicionalne dominacije Carstva nad Kraljevstvom« (str. 137). Hrvatska jednostavno nema autonomnosti potrebne za upravljanje modernizacijom. U analizu se uvode i obrazovna struktura zabilježena popisom 1991., koja je »dobro prilagođena zastarjeloj ili samo djelomično moderniziranoj industrijskoj strukturi« (str. 118), te nepovoljne demografske promjene u dobom sastavu.

Četvrti dio studije »Odseljeništvo nakon 1991. godine« dubinska je analiza hrvatskog društva u procesu promjene političkoga i gospodarskog sustava te osamostaljenja. Autori ponajprije podsjećaju »na nekoliko osnovnih 'postmodernih' mijena i likova zastarijevanja« (str. 253). Držimo bitnim istaknuti konstataciju: »u hrvatskoj javnosti *nije se oblikovala* [istaknuli autori] i ustalila *nova modernizacijska paradigma* [istaknuli autori] kojom bi se obuhvatili i strategijski naznačeni ciljevi i smjerovi promjena na brojnim sektorima javnih poslova, u rasponu od znanstvene ili tehničke politike do ekolozijske ili regionalne« (str. 274). S obzirom na brojne kontroverze oko političkih procesa koji su prethodili raspadu Jugoslavije vrlo je instruktivan prikaz o tijeku zbivanja povezanih s osamostaljenjem i ključnim političkim akterima u nastajanju novih državnih institucija. Usput rečeno, čudno je kako se nerijetko u medi-

jima i istupima pojedinih javnih osoba očituje zanemarivanje ili nepoznavanje osnovnih činjenica i tijeka zbivanja u ne tako davnom vremenu. U vezi s tim općenito je vrlo korisna kritička analiza sadržaja i značenja pojedinih složenica često upotrebljivanih u recentnoj analitičkoj literaturi. Po-drobno su analizirane i, u širem kontekstu, pretvorba i privatizacija. Autori nalaze kako se promjenama kojima se oblikovala i uspostavila samostalna hrvatska država nisu uklonili i neki važni generatori odseljavanja. Ulo-mak »Priznatost i prihvaćenost« daje analizu odnosa politički utjecajnih europskih država prema Hrvatskoj. Na temelju raspoloživih i vlastitih istraživanja autori su predložili nezaobilaznu ulogu i značenje hrvatskog odseljeničtva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti. Na kraju ovog dijela studije nalazi se osvrt na procjene broja iseljenih u međupopisnom razdoblju 1991.–2001., smjerove odseljeničtva i povratništvo. Jedno je od naslijeđa totalitarnog sustava, drže autori, odnos prema hrvatskom iseljeničtvu, s obzirom na to da je isključeno iz hrvatskog razvoja. Nakon temeljite i sustavne analize odnosa javnosti i države autori zaključuju »kako je odseljeničtvo navlastita *hrvatska narodna manjina*, ali s *manjim manjinskim pravima* [istaknuli autori] od drugih narodnih manjina u Hrvatskoj« (str. 326).

U petom dijelu »Katolička crkva i hrvatska odselidba« autori, koristeći se objavljenim studijama, daju »prigodan sažetak« o razvitku i djelovanju hrvatskih župa u odseljeničtvu.

Konačno, u Zaglavnom osvrtu autori na temelju istraživačkih nalaza pružaju zaokruženi i za pojedino modernizacijsko razdoblje izdiferencira-

ni uvid u poticajne odseljeničke čimbenike. Potonji su razvrstani na tri razine: mikrorazina (individualna), makrorazina (razina modernizacijskog modela) i mezorazina, kamo se slijevaju i prerađuju poticaji s ostale dvije razine gradeći modele ponašanja socijalnih skupina i mreža. Iz ovog dijela studije valja skrenuti pozornost na temeljitu analizu drugojugoslavenskih i u samostalnoj Hrvatskoj unutar-njih društvenih i političkih kontroverzi povezanih s odselidbom te naglašeno male upotrebe »socijalnog i humanog kapitala akumuliranog u odselidbenim zajednicama« (str. 426).

Bez rizika od pretjerivanja, ova je studija izvrsna analiza gospodarskih, demografskih, političkih, pravnih i sociokulturnih čimbenika i promjena u hrvatskom društvu povezanih s odselidbenim valovima približno od sredine 19. do početka 21. stoljeća. Odselidba se ne promatra kao izolirana pojava, već u isprepletenosti s drugim čimbenicima, a sve to prožeto je multidisciplinarnom analizom. Pri tumačenju povijesnih zbivanja i promjena, u duhu suvremenoga sociologijskog i historiografskog pristupa analizi, autori dakle uključuju i isprepleću spoznaje drugih znanstvenih područja. Povijesne pojave i procesi razlažu se temeljito te se tako postupno i sustavno utvrđuju korijeni poticajnih čimbenika povezanih s odselidbom. Modernizacijski procesi u Hrvatskoj, tijekom čitavoga analiziranog razdoblja, umnogome nisu rezultat autonomnih razvojnih procesa, već su bili pod pritiskom izvana nametnutih političkih i ekonomskih silnica, što je ključno za razumijevanje stalno prisutne odselidbe u razvoju hrvatskog društva. Autori polaze od stava prema kojem je hrvat-

ska modernizacija do 1991. određena sustavnim trokutom carstvo – kraljevstvo – inozemstvo. Carstvo je označica koja ima doslovno značenje do 1918., a nakon toga odnosi se na dvije jugoslavenske države. Sudionici iz samoga hrvatskog društva obuhvaćeni su označicom Kraljevstvo. Upravo iz odnosa carstva i kraljevstva treba promatrati odselidbe, zaključuju autori. Jednostavno hrvatsko društvo nije imalo dostatne autonomije za oblikovanje društvenih promjena i upravljanje njima. Unutrašnji politički akteri, i kada je postojala dobra volja (što je dosta problematično), imali su bitno sužen utjecaj: Centar je bio negdje drugdje. Nisu samo prilike na pojedinim sektorima svakodnevnog života pogodovale odselidbi, već je, drže autori, riječ o »cjelovitom tipu društva koje svoje unutrašnje teškoće ne može nadmašiti drugačije nego odselidbom« (str. 54). To je ključno jer tijekom svih triju modernizacija iseljavanje iz Hrvatske nije prekidano. Zanimljivo je da odselidbe povezane s ratovima, Prvim i Drugim svjetskim te Domovinskim, unutar svakog modernizacijskog razdoblja u mirnim godinama zbio se jedan brojčano jak odselidbeni val. To je općepoznata činjenica, no rijetko su se unutarnji razvojni procesi u različitim društvenim, gospodarskim i političkim strukturama povezivali i istraživali u povezanosti s odselidbama. Pokazalo se: sve tri modernizacije, ekonomskim rječnikom rečeno, proizvodile su »višak« stanovništva. Autori su se vratili duboko u predmodernu razdoblje kako bi predočili osnovne čimbenike koji su razlogom što je Hrvatska u modernizacijske procese zašla rijetko naseljena. Rijetka naseljenost već je tada ograničavajući čimbe-

nik za razvoj u prostoru. Razvoj se sužavao na sve užji prostor, što je razlogom »neprekinute proizvodnje viška stanovništva«. Prema tome, riječ je o tipu društva u kojem su modernizacijski procesi neprekinuto nagrizali biološku supstancu. Budući da je svaka modernizacija »odbacivala« najvitalnije, a od 1991. u prosjeku i obrazovanije stanovništvo, postavlja se logično pitanje zašto je to tako. Upravo stoga autori tu pojavu stavljaju u širi društveni kontekst, kroz dugo vrijeme i, što je posebno bitno, koriste se novim metodologijskim pristupom. Politički su se akteri mijenjali, a odselidba je konstanta. Kvantitativnu su stranu istraživali demografi i demografskoj struci bliski, malobrojni, istraživači opće i gospodarske povijesti, ali je dosada izostao cjelovit i sustavan sociologijski pristup: bio je tek mar-

ginalan. Zato se tijekom vremena pri tumačenju razmatrane problematike oblikovao, ponavljao i tako ustalio stereotipni metodološki pristup »odseljeničkom pitanju«. Tematizirana analiza u ovom djelu snažan je otklon od ustaljenoga pristupa, jednodimenzionalnog i uskog. Istovremeno je ova studija paradigma kako zanimljivo i s mnoštvom skladno ugrađenih činjenica utvrditi bitne značajke modernizacijskih procesa s ciljem razjašnjavanja kontinuiteta odselidbe iz Hrvatske, ali i odnosa hrvatskog društva prema odseljenicima. Jednostavno i sažeto: studija je analitičkim pristupom i razradom teme nadasve izvrsno i originalno znanstveno djelo.

Andelko Akrap

*Ekonomski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu,
Zagreb*

Marko Rimac, Goran Mladineo

Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine, Dio II: Srednji kotar

Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2011, 240 str.

DOI: 10.11567/met.29.1.7

Autori knjige, hrvatski povjesničari mlađe generacije Marko Rimac i Goran Mladineo sustavno su izdvojili i kritički priredili dio opsežnog fonda originalnih dokumenata i karata mletačkoga katastra iz 1709. koji je pohranjen u Državnom arhivu u Zadru pod nazivom *Mletački katastri Dalmacije 17. i 18. stoljeća*. Katastar obuhvaća zadarsko područje kao okružje (*Contado di*

Zara) koje je bilo ustrojeno na području Donjega, Srednjega i Gornjega kotara u okviru mletačkih krajina prema Osmanskom Carstvu. U ovoj su knjizi objavljeni popisi i karte Srednjega kotara (*Contado Medio*), dok su materijale vezane uz Donji kotar autori objavili u prethodnom svesku, koji je izašao 2009. Građa za Gornji kotar bit će sastavni dio treće knjige istoimene trilogije. Bogatstvo sačuvanih izvora, uz profesionalni interes, ali i osobnu znatiželju proisteklu iz regionalne bliskosti, potaknulo je istraživače, prije svega zainteresirane za povijest rodova, da uz tehničku i stručnu podršku Zadarskog arhiva objave dio o zadarskome povijesnom prostoru rano-